

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет гуманітарних наук

Кафедра філософії та релігієзнавства

Кваліфікаційна робота

(освітній ступінь – «бакалавр»)

на тему: **«Образ Бога у кіберреальності: філософсько-антропологічний
аналіз»**

Виконала: студентка 4-го року навчання,

Спеціальність: 033 Філософія

Гріза Єлизавета Вікторівна

Керівник: Козловський В.П.

к. філос. н., доц.

Рецензент _____

(прізвище та ініціали)

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 20__ р

Київ – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	С. 3
РОЗДІЛ I. Витоки та розгляд поняття «кібер-релігія»	С. 7
РОЗДІЛ II. Історія дослідження феномену «кібер-релігії»	С. 16
РОЗДІЛ III. Віртуальна громада та індивід	С. 25
1. Специфіка віртуальної громади та її роль у структурі «кібер-церкви».....	С. 25
2. Конструювання віртуальної ідентичності	С. 28
РОЗДІЛ IV. Сакральне і ритуал у віртуальному просторі	С. 32
ВИСНОВКИ	С. 38
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	С. 40

ВСТУП

Актуальність дослідження. Інтернет став невід’ємною частиною життя половини населення земної кулі лише за декілька десятиліть. Дослідження його впливу на формування та життєдіяльність суспільства залишається однією із найбільш актуальних тем для вивчення, а через специфіку своєї природи – власне нашої власної залежності від кіберпростору – ще і надзвичайно складним для проведення.

Релігійна складова людського життя ще далека від того, аби втратити свій інтерес як предмет для дослідження. Із появою віртуальної мережі, цей аспект людського існування надзвичайно швидко заняв своє місце і по ту сторону екрану. Як цей процес відбувався, який вигляд він має на даному етапі існування онлайн-простору, в чому полягає специфіка та різниця між віросповіданням онлайн і офлайн - це лише деякі із питань, що будуть цікавити нас під час написання цієї роботи. Актуальність цієї роботи полягає в тому, аби на прикладі кібер-церков проаналізувати те, як формуються відносини між людьми у нематеріальному просторі, як змінюється позиція індивіда по відношенню до фізичного виміру із появою альтернативи, як це впливає на становлення ідентичності. Як вже було зазначено, ми знаходимося всередині процесу занурення у кібер-простір, і саме тому є надзвичайно важливим розуміти те, як працює цей механізм. Це добре можна продемонструвати саме на прикладі практики релігійного життя в цій сфері.

Окрім того, умови, за яких відбувається написання цієї роботи, а саме глобальна пандемія, дають можливість спостерігати за тим, яку роль кібер-релігія відіграє в житті людини саме тоді, коли вона є позбавленою інших альтернатив. Це унікальна можливість, яка розширює можливості для аналізу.

Стан наукової розробки теми. Інтернет є достатньо новим явищем в житті індивіда та суспільства, проте воно вже декілька десятиліть як стало центральною темою як для численних досліджень із соціології, психології, філософії, антропології, так і матеріалом для художніх творів. Сфера, що цікавитиме нас, а саме кібер-релігія, вже поставала як центральна тема для досліджень сучасності і піонери цього напрямку досі залишаються найбільш авторитетними постатями в цьому питанні. В цій роботі ми неодноразово будемо звертатися до написаних ними праць та проведених досліджень, а саме до робіт М. Хойсгаарда, К. Гірца, Б. Брашер та Х. Кемпбелл.

Об'єкт дослідження є феномен релігійного життя у кібер-просторі.

Предмет дослідження є діяльність та природа кібер-церков, релігійних форумів, порталів, використання Інтернету для проведення ритуальних дій.

Мета дослідження є аналіз «існування» поняття Бога у кібер-просторі під кутом зору того, що саме криється за поняттям «кібер-релігії», якою є специфіка віросповідання в режимі онлайн, як доступ до нового інструментарію відображається на релігійному досвіді, що переживає індивід, зокрема і як частина віртуальної громади. Не менш вагомим є демонстрація того, чим відрізняються релігійні практики, що проводяться у віртуальному просторі, від своїх оффлайн втілень; зрозуміти, що є головними характеристиками релігійного життя в мережі.

В своєму дослідженні я зосереджу свою увагу на кількох питаннях, які я вважаю основними для вивчення та аналізу проблеми існування та функціонування кібер-релігій або онлайн-релігій, а саме: 1) це питання того, що саме стоїть за визначенням «кібер-релігії» або «релігії онлайн», в чому ці поняття схожі та в чому вони різняться; 2) нас буде цікавити те, в якому форматі існують релігії в онлайн просторі, як відбувається процес долучення до онлайн-церков, як виглядає комунікація між представниками

церкви, віруючими, та якою є ситуація із ієрархією в онлайн церквах; 3) спробуємо проаналізувати, як формується віртуальна ідентичність у релігійному онлайн-просторі, чим це відрізняється від світу за межами Інтернет-мережі, які внаслідок цього проявляються позитивні та негативні аспекти у сфері міжособистісної комунікації, а також як це впливає на суб'єктивний досвід окремого індивіда; 4) звернемо свою увагу на те, якою є спірітуалістичність у кібер-просторі, як відбувається проведення ритуалів та їхня роль в існуванні церкви онлайн, а також на те, наскільки різняться думки з цього питання серед дослідників проблеми релігії у кібер-просторі; 5) перейдемо до розгляду того, як змінилася ситуація із існуванням церков та релігійних спільнот онлайн з моменту їх виникнення, якою є їхня роль в сучасному релігійному житті, які можна побачити позитивні та негативні аспекти такого формату віросповідання, та які протилежні погляди на це питання існують серед дослідників. В фіналі ми спробуємо викласти наші роздуми стосовно центрального, на нашу думку, питання: «Наскільки валідним є такий формат віросповідання?». Тут йтиметься про те, чи може індивід отримати автентичний релігійний досвід через долучення до віртуальних церков.

Завдання дослідження є такі:

- виявити ключові аспекти релігійних практик у кібер-просторі; зрозуміти, які причини спонукають людину шукати інструменти для переживання релігійного досвіду у мережі та з якими проблемами на шляху до цього вона стикається;
- розглянути, чим релігійні практики у кібер-просторі відрізняються від тих, що проводяться за його межами; виявити, як існування онлайн-інструментів впливає на формування віртуальної релігійної громади та особистості;

- зрозуміти механізм впливу можливостей кібер-простору на трансформацію людської особистості в мережі та за її межами.

Структура дослідження. Робота складається із вступу, основної частини, що включає в себе чотири розділи, висновків та списку літератури, що складається із сорока джерел.

Теоретико-методологічні засади дослідження. У процесі дослідження ми спирались на сучасні соціологічні дослідження, філософсько-антропологічний аналіз, компаративні прийоми дослідження різних рівнів релігійного досвіду, а також інтерв'ювання.

Джерельна база дослідження складається із праць, написаних як на початку існування інтернету і на момент зародження феномену кібер-церков, так і на праці останніх років, звертаючи увагу на зміни, що відбулися у цій сфері. Зважаючи на відносну новизну цієї тематики, більшість авторів, чиї роботи ми використовуємо, є як засновниками цього напрямку, так і провідними спеціалістами у цій сфері.

РОЗДІЛ І. ВИТОКИ ТА РОЗГЛЯД ПОНЯТТЯ «КІБЕР-РЕЛІГІЯ».

Перш ніж перейти до основної частини роботи, потрібно окреслити те, про що саме ми будемо вести мову далі, а саме дати визначення поняттям «кібер-простір», «релігія» та «кібер-релігія» в тому сенсі, в якому ми їх розглядатимемо. Для більшої конкретності, ми звернемося до того, які визначення вже використовуються в цій сфері досліджень.

Усі ці терміни є достатньо активними та можуть зазнавати незначних змін у своєму наповненні в залежності від культурного, філософського, онтологічного контекстів, а поняття «кібер» до того ж є відносно новим, а отже є ще більш амбівалентним. Нам необхідно мати це на увазі, рухаючись далі.

Відомо, що вперше Вільямом Гібсоном, у своїй праці «Нейромансер», визначив термін «кібер-простір» як взаємоузгоджену галюцинацію, яку переживають разом мільярди легітимних операторів»¹.

У своєму дослідженні ми будемо визначати «кібер-простір» як особливий простір, створений у межах комп'ютерної мережі, географічно необмежений, позбавлений фізичного виявлення у матеріальному світі, незалежний від часового простору, та такий, в якому відбуваються взаємодії між людьми та комп'ютерними технологіями². Цей простір відрізняється фундаментально від того, в якому ми існуємо як тілесні істоти і слугує як медіум, за допомогою якого ми значно розширюємо свої можливості для комунікації, отримання доступу до інформації, отримання унікального досвіду у новий спосіб. Власне, сама ідея про можливість простору, подібного до того, що мається на увазі під «кібер-простором», це яскравий приклад того, як може бути втілений концепт існування всесвіту, що функціонує виключно як символічний простір. Деякі дослідники

¹ Hojsgaard M. Religion and Cyberspace / M. Hojsgaard, M. Warburg (Eds.) – London: Routledge, 2005. – P. 102.

² Casey C. A. Virtual ritual, real faith: The revirtualization of religious ritual in cyberspace // Online–Heidelberg Journal of Religions on the Internet, 2006. – Vol. 2. – P. 77.

характеризують кібер-простір як такий, що базується на трьох основоположних категоріях, як то «індивідуальний», «соціальний» та «вигаданий» (за Джордан, 1999), або ж «персональний», «інтерперсональний» та «трансперсональний» (за Гакенбахом)³. У цьому є надзвичайно цікавий аспект, який цікавить нас саме в контексті роботи над цією працею, а саме те, як можна провести паралелі між цими категоріями існування в кібер-просторі та *віросповідання у кібер-просторі*. Персональному рівню відповідає рівень, на якому знаходиться та сама «віртуальна ідентичність» користувача мережі, інтерперсональний рівень як взаємодія між цими віртуальними ідентичностями, а трансперсональний це, власне кажучи, можливість релігійного досвіду та його переживання.

В наукових, філософських, теологічних колах все ще ведуться дискусії стосовно того, чим саме є релігія, яке місце вона займає в культурах різних народів, якою є природа релігійного суспільства, звідки можна прослідкувати появу терміну «релігія». Для нашого дослідження надзвичайно важливим є необхідність обрати те, в якому саме розумінні ми використовуємо це поняття та якої саме конотації воно набуває в контексті розгляду діджитал-світу та кіберпростору.

У вирішенні питання стосовно того, яке визначення доцільне для поняття «релігія», ми також пропонуємо звернутися до думки вчених-дослідників. Визначення Кліфорда Гірца, американського антрополога та соціолога, що присвятив своє життя вивченню різних концепцій культури, а також колективних дій в релігійному, символічному контекстах, здається нам достатньо підходящим для того, аби використати за основоположне в цій праці. За його словами, релігія це: «(1) система символів, яка діє для того аби (2) сформувати сильні, поширювані, довгограючі настрої та мотивації в людині через (3) створення концепцій загального порядку існування та (4) оформлення цих концепцій таким способом, що (5) ці

³ Hojsgaard M. Religion and Cyberspace / M. Hojsgaard, M. Warburg (Eds.). – P. 102.

настрої та мотивації здаються унікально реалістичними»⁴. Це визначення фокусується на баченні релігії як сукупності концептів, що впливають як на індивідуальний досвід людини та її внутрішні переживання, так і в якості рушійної сили для виконання певних дій, як окремо, так і в кооперації із іншими. Зазначений ним момент того, що ці настрої та мотивації, викликані ознайомленням з концептами існування загального порядку (та наступне за цим прийняття цих концепцій), саме *здаються* унікально реалістичними є насправді ключовим для розуміння процесів, які ми розглядаємо. Тут ми одразу можемо провести аналогію із тим, якою є природа кіберпростору – його існування у світі, паралельному нашому, «не матеріальному», створеному із цифр, а не атомів. Цей світ здається реальним – він є *реальним* в сенсі того, що він існує як те, з чим ми здатні взаємодіяти за допомогою певних інструментів та бачити, переживати наслідки цих взаємодій – проте його природа фундаментально відрізняється від природи тієї реальності, в якій ми існуємо як живі істоти протягом усього життя. Ці аспекти сприйняття віртуальності, які ми більш детально будемо розглядати у подальших розділах також корелюють із створенням віртуальної ідентифікації людиною самої себе, творення її життя у мережі, а також з тим, наскільки це можна порівнювати із створенням *релігійної* ідентичності.

К. Гірц вбачає парадокс людського існування в тому, що на базовому рівні людська свідомість сприймає світ як щось, немає цього самого «загального порядку», в сенсі того, який би дав відповіді на усі наші питання, у тому числі питань стосовно власної природи, існування сенсів та загальної мети. Як реакція на це, людство створює саме для себе нову картину світу, в якій через символіку намагається сформувати таку структуру Всесвіту, де будь-якому парадоксу можна було б знайти

⁴ Geertz C. Religion as a cultural system [Електронний ресурс] / Clifford Geertz // Fontana Press. – 1993. – Режим доступу до ресурсу: http://nideffer.net/classes/GCT_RPI_S14/readings/Geertz_Religion_as_a_Cultural_System_.pdf.

обґрунтоване пояснення, що не вступило б у протиріччя з іншими відповідями. Релігія є саме одним із таких проявів цього прагнення.

З плином часу ці системи набувають більш складного вигляду та трансформуються за допомогою нових інструментів, що стають доступні людині для взаємодії із світом навколо неї та осмислення цього світу. Конструювання символів переходить на інший рівень – фундаментально інший, із появою віртуального світу, за масштабами який не можна порівнювати із тими, що існували до нього. Цей новий світ мережі, що творить свої власні символи, не лише сприймається інакше, а й впливає на те, як ми сприймаємо *наш* світ.

В центрі нашого дослідження – аналіз того, як ці два концепти – «релігія» та «кіберпростір» - зустрічаються один із одним заради того, аби синтезувати нове поняття кібер-релігія. Це є відносно нове поняття, варіацій його визначення існує чимало, в залежності від того, хто намагається його надати, в контексті якого дослідження, з якою метою. Перед нами стоїть завдання знайти таку характеристику цього явища, що сприяла б його кращому розумінні із тим, аби надалі було можливим надати вагомій відповіді на ті питання, що були поставлені нами на початку роботи. Нижче ми оприлюднимо ті визначення, які були сформульовані та викладені дослідниками явища «кібер-релігії», проаналізуємо, чим в чому вони корелюють один із одним, в чому полягає різниця в залежності від сприйняття цього поняття, а також звернемо увагу на те, що є принципово різним, якщо така різниця взагалі існує, в поняттях «релігія онлайн» та «онлайн релігія».

Найбільш вагомим є визначення, яке було надано соціологинєю Брендой Брашер: «У найважливішому сенсі, кібер-релігія позначає собою присутність релігійних організацій та релігійної активності у

кіберпросторі»⁵. З цього логічним чином випливають висновки про те, що *будь-яка* релігія, що має, умовно кажучи, представництво в медіа-просторі інтернету, підходить під визначення кібер-релігії. Будь-що, починаючи із сторінки на Фейсбуці, сайту із інформацією про певну Церкву або релігійну організацію, або форум, присвячених дискусіям на релігійну тематику, можна вважати за таку присутність.

Інший підхід до визначення був продемонстрований Лорном Доусоном, також соціологом релігії, що більш вузько визначив кібер-релігію як «релігійну організацію або групу, що існують лише в кіберпросторі»⁶. Тут, як нам здається, необхідно конкретизувати питання, що саме мається на увазі під «існуванням», для того, аби була зрозуміла специфіка визначення. В оригіналі автор наводить приклади «кібер-церков», про які він веде мову, а саме, - віртуальні простори, оформлені у вигляді зображень, текстів, анімацій, які, через специфіку своєї природи, відносяться виключно до онлайн-виміру. Тобто з цього можна вивести наступну думку: кібер-релігія це ті прояви релігійного життя або присутність релігійних організацій, які ми можемо знайти лише в онлайн-мережі. Звичайно, це не виключає можливість того, що будь-яка релігія може як бути започаткована в оффлайн-реальності і згодом отримати представництво у віртуальному просторі, так і сформуватися в межах інтернет-спільноти, а через деякий час перейти в оффлайн. У будь-якому випадку саме її філіали у кібер-просторі будуть підпадати під надане вище визначення Л. Доусона. Звичайно, тут постає питання про те, де саме можливо провести розмежування між існуванням релігії в «онлайн» та «оффлайн» просторах. Чи може релігія існувати виключно в кібер-просторі? В своїй статті «Кібер-релігія» він пише про існування «між віртуальним та реальним», що входить до збірки «Релігія та Кіберпростір»,

⁵ Brasher B. Give me that online religion / Brenda E. Brasher. - Rutgers University Press, 2001. – P. 29.

⁶ Dawson L. L. Researching religion in cyberspace: Issues and strategies //Religion and the social order. – 2000. – Vol. 8. – P. 29.

датський автор Мортен Хойсгаард підняв це питання, наводячи приклад визначення «кібер-релігії», яке було надано Анастасією Карафлогкою. У її концепції вона розрізняє поняття «*religion on cyberspace*» та «*religion in cyberspace*»⁷. Різниця між ними полягає в тому, що перше поняття апелює до того, що будь-яка релігія може існувати в онлайн-просторі через створення сайтів, форумів, бібліотек, іншого контенту, тобто мати інформацію про себе у вільному доступі в мережі. В другому випадку, із релігією «*in*» кібер-просторі, ми ведемо мову, у термінології що використовує А. Караглофка, про ті релігії, які виникають і існують виключно в онлайн-мережі.

Якщо термін «*religion on cyberspace*» схожий із тим, про що писали інші зазначені вище дослідники, термін «*religion in cyberspace*» вже ставить перед нами питання стосовно того, наскільки інтернет може використовуватися в якості креативного рушія для створення нових релігій або трансфігурації вже існуючих, та аспектів їх функціонування в рамках кіберпростору. До перегляду цих питань ми перейдемо у наступних розділах, проте спочатку розглянемо один із парадоксальних аспектів наданого визначення «*religion in cyberspace*».

М. Хойсгаард звертає увагу на онтологічне протиріччя в другому визначенні, піднімаючи питання про те, чи можна казати про насправді автономне існування релігії у кібер-просторі, незалежно від оффлайн-світу? Так, звичайно, інтернет надає зовсім інші умови для взаємодії adeptів віри, зацікавлених осіб, атеїстів, вчених, релігійних діячів, у кібер-просторі обмін інформацією відбувається в нових спосіб, а процес віросповідання фундаментально відрізняється від того, що має місце в матеріальному світі за межами інтернету, проте чи можемо ми вести мову про те, що певна кібер-релігія залишається в цих рамках? На нашу думку, ні, це не є можливим. Такий підхід мав би базуватися на припущенні того,

⁷ Hojsgaard M. Religion and Cyberspace / M. Hojsgaard, M. Warburg (Eds.). – P. 50

що релігія існує незалежно від людей, а отже незалежно від тих, хто власне її створює та практикує. Інтернет не є суб'єктом, що міг би виконувати ці ролі, це лише медіум, в якому розгортається міжособистісний обмін інформацією в різних форматах. Це простір, в якому може існувати релігія як набір образів, символів, ідей, закодованих певним чином та доступних на посиланням, проте концепт «religion in cyberspace» за А. Караглофкою не є можливим для реалізації в реальності, оскільки його центральна складова - люди - існують як в мережі, так і за її межами водночас, а отже несуть будь-яку релігію, навіть ту, що бере початок на онлайн-форумі, в матеріальний світ.

Цей момент є надзвичайно важливим для нашого дослідження, оскільки ми зосереджуємо власну увагу саме на аспекті того, як людство переживає досвід віросповідання у кібер-просторі, як це трансформує реальність на персональному та інтерперсональному рівнях, а отже правильно розуміти роль людини в зародженні кібер-релігій та їхньому функціонуванні є критичним.

Базуючись на висновках, які робить М. Хойсгаард, ми ставимо собі на меті виокремити основні характерні риси кібер-релігій, для того, аби краще розуміти їх природу та специфіку, особливості існування в онлайн-просторі, вплив, які вони мають на ті зміни, що переживають релігії в оффлайн-світі, а також те, як взаємодія людини з технікою знаходить своє відображення в становленні цієї складової кібер-простору. Ті способи, якими проходить ознайомлення людини із релігіями, представленими онлайн та її взаємодія із ними, напряду корелює із питанням того, чим саме кібер-релігії відрізняються від своїх варіацій в оффлайн світі. М. Хойсгаард висуває на наш розгляд концепцію погляду на кібер-релігію як таку систему, що базується на трьох основних параметрах, а саме медіація,

контент та організація⁸. Цей запропонований ним підхід здається нам в достатній мірі обґрунтованим для того аби розглянути кожен із цих аспектів детальніше і згодом використовувати цю модель у якості визначення поняття «кібер-релігії».

Почнемо із розгляду аспекту медіації у характеристиці кібер-релігій. Медіація, фактично, це є шлях того, як індивід виконує комунікацію та в якому просторі це відбувається. В тих релігійних практиках, що існують в оффлайн-системі, медіатором виступає тіло людини, а зовнішній світ простором, в якому твориться дія віросповідання. У ситуації із кібер-релігіями медіатором є віртуальний світ, в якому людина пов'язана з іншими через свою віртуальну ідентичність та де вона використовує технологію в якості провідника в цей онлайн вимір. Медіація це перша риса, за якою ми характеризуємо кібер-релігію. Другою рисою є контент.

Це вже більш амбівалентна сфера, відповідь на питання про те, чим наповнення релігійного світу онлайн відрізняється від того оффлайн, різниться в залежності від того, які приклади брати до уваги. М. Хойсгаард пише так: «Традиційні релігійні фігури, такі як Мойсей, Ісус та Аллах у більшості випадків не стоять вище за інших в середі кібер-релігійних веб презентацій. Скоріш, захоплення технологією, роль-плеїнг, сатира, відносні конструкції особистості, експерименти та імітації, а також явна антипатія відносно існуючих релігійних кредо, ритуалів, міфів та етичних кодів, превалюють...кібер-релігійне поле демонструє собою динамічну, флюїдну, орієнтовану на користувача, технологічну та анти-ієрархічну культуру кіберпростору в цілому...»⁹. Для нас найцікавішими із перерахованих ним елементів є наступні: 1) технологія, а саме в контексті її використання в якості основного інструменту, конструкції особистості, створення віртуального альтер-его та його відношення до реального суб'єкта; 2)

⁸ Hojsgaard M. Religion and Cyberspace / M. Hojsgaard, M. Warburg (Eds.). – P. 52.

⁹ Там само. – P. 55.

експериментальна складова загального досвіду існування в кібер-просторі (включно із анти-ієрархічними аспектами системи релігій-онлайн). Загалом з цього можемо вивести, що кібер-релігія це та релігія, в якій головною рисою, що відрізняє її від оффлайн релігій, є її прив'язка до кібер-простору, з якого випливають нові системи взаємодії між адептами віри та нові аналоги класичним релігійним практикам, зав'язані на використанні технологій в якості центрального інструменту.

У подальшому ми будемо використовувати ті ідеї, які випливають із праці М. Хойсгаарда та його визначення кібер-релігії. В контексті цього дослідження, ми не ставимо собі на меті провести розмежування між визначеннями понять ««релігія онлайн» та «онлайн-релігія» і загалом будемо приймати їх як взаємозамінні, за тими виключеннями, де це буде вказано додатково. У наступному розділі ми звернемося до розгляду того, які дослідження кібер-релігій і віртуальних релігійних організацій були проведені протягом останніх 30 років, які були виявлені перспективи розвитку релігії в цих нових медіа, як змінювалася позиція вчених, соціологів, філософів і теологів стосовно цього переміщення релігійного життя в онлайн простір.

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ «КІБЕР-РЕЛІГІЇ».

У цьому розділі ми зосереджуємо свою увагу на тому, аби стисло викласти основні етапи вивчення того, як релігія представлена в кібер-просторі, проаналізувати проведені дослідження та охарактеризувати їх, виявити загальні тенденції розвитку цієї сфери та окреслити, в якому стані знаходиться ситуація із кібер-релігіями на сьогоднішній день. Ми розглянемо те, які існують методологічні підходи до вивчення кібер-релігійних спільнот, як змінювався фокус дослідників та поставлені ними цілі, а також перспективи цього напрямку. В цьому ми активно будемо використовувати матеріал, що був викладений Хейді Кемпбелл та Алессандрою Вітулло, відомими соціологинями та дослідницями кібер-релігій, у їхній праці «Assessing changes in the study of religious communities in digital religion studies», а потім сформулюємо власні висновки, побудовані на основі аналізу цієї статті.

Х. Кемпбелл і А. Вітулло визначають дослідження діджитал-релігії як таке, в якому вчені аналізують те, яке місце релігійні практики, дискурс та залучення займають в онлайн та оффлайн контекстах, а також взаємозв'язки між цими двома просторами¹⁰. Вони виділяють в історії дослідження цих діджитал-релігій умовно чотири основні етапи: описовий, етап проведення категоризації, етап дослідження взаємодії між оффлайн релігією і кібер-технологіями, появи нових способів комунікації між представниками різних релігійних течій і напрямів, і четвертий етап, на якому досліджуються більш детально аспекти функціонування релігійних організацій у віртуальному просторі¹¹. Нижче ми детально розглянемо те, що відбувалося в сфері досліджень на кожному з зазначених етапів, хто цим

¹⁰ Campbell H., Vitullo A. Assessing changes in the study of religious communities in digital religion studies // Church, Communication and Culture. - 2016. - Режим доступу до ресурсу: <https://www.tandfonline.com/doi/citedby/10.1080/23753234.2016.1181301?scroll=top&needAccess=true>

¹¹ Там само.

займався, якою методологією вони користувалися та які праці були видані з цієї теми.

Появу перших кібер-церков можна віднести орієнтовно до 1980-х років, коли в мережі Інтернет починають з'являтися релігійні групи та організації, що призводить до появи кібер-церквей/форумів, що надають можливість молитися онлайн або відправлятися у віртуальне паломництво, вести дискусії на релігійні теми або започаткувати власний блог. Перші роботи, що зосереджуються на вивченні цього нового феномену релігії онлайн починають публікуватися з середини 1990-х років і вирізняються високою спекулятивністю. Підхід, який був обраний дослідниками на той час, базувався або на спогляданні за загальною картиною того, як розгорталося існування цих перших релігійних спільнот в онлайні, або на виокремленні однієї або кількох невеликих груп з метою їх інтерв'ювання заради того, аби дізнатися більше про специфіку функціонування саме цих груп. Це було обумовлено тим, що на той час «віртуальний простір» відіграв зовсім іншу роль у суспільстві та займав зовсім інше місце у повсякденному житті окремого індивіда або групи; внаслідок цього, сама позиція релігії онлайн відрізнялася від тієї, що ми маємо сьогодні, це був зовсім новий пласт, що відкрився для вивчення, можливість сформувати значну теоретичну та практичну базу для проведення глобального дослідження ще не постала. Тому згадані вище варіанти – споглядання і робота з невеликою вибіркою – були найкращими можливими підходами на той час.

Вже на першому етапі зароджуються два проставлені один одному погляди на релігію в кібер-світі та її перспективи. Представники першого погляду будують свою аргументацію на ідеях, як перенесення релігійних практик в онлайн-простір може позитивно вплинути на їх якість, через зміну підходів до комунікації, спіритуального зв'язку та індивідуального переживання релігійного досвіду. Другий погляд базується на

протиставленні цій концепції роздумів щодо того, чи є цей досвід автентичним, наскільки побудовані внаслідок цього зв'язки можуть бути порівняні з тими, що сформовані в оффлайн світі, а також з тим, що може бути втрачено під час перенесення релігії в віртуальний простір. Представників обох сторін цього дискурсу цікавило те, як зв'язки, сформовані у віртуальному світі, будуть згодом відображені за його межами, та як це вплине на положення релігії в суспільстві. С. О'Лірі і Б. Брашер в своїй праці «Невідомий Бог Інтернету» піднімають надзвичайно цікаве питання, як трансформуються засоби комунікації, що використовуються людьми, трансформація ораторського мистецтва та риторики із появою нових медіаторів – комп'ютерів та інтернет-мережі. Більш детально ми розглянемо ці ідеї, коли будемо вести мову про те, як відбувається власне цей новий процес комунікації. Тут нас власне цікавить те, що серед соціологів, філософів і теологів піднімається це питання у першу чергу. Чи може кібер-простір забезпечити створення середовища потрібного для віросповідання і, якщо це так, то яких змін при цьому зазнає загальна картина релігійності? У спробах відповісти на це питання думки тих, хто вивчає кібер-релігію, розходяться, адже дехто вважає онлайн-простір підходящим для «перевизначення» розуміння Божественного і Сакрального, переоцінки ролі, які відіграють тілесне і духовне у контексті релігійного досвіду, а інші вбачають в цьому не позитивний, а негативний елемент перенесення частини життя по «той бік екрану». Власне кажучи і в нашій роботі ми будемо намагатися проаналізувати ці моменти і дати відповідь на поставленні питання.

Дослідження віртуального «комм'юніті» із самого початку появи релігійних організацій в інтернет мережі перебувало в центрі вивчення діджитал-релігій.

Самоідентифікація людей в межах тих зв'язків, які вони формували із іншими шляхом онлайн-спілкування, проливає світло на те, яке місце

громада займає в контексті релігійної практики. Вже на початку існування онлайн церков спілкування між людьми становить значну частину загального процесу, споглядаючи за яким можна було більше дізнатись як про механізми того, як практикують релігії в кібер-просторі, так і про особливості самих цих релігій.

Достатньо швидко люди почали формувати власні закриті або відкриті групи, конструювати свій окремий світ серед ліній коду, і цей процес є надзвичайно цікавим для соціологів, філософів і теологів. Вже на початку існування онлайн церков спілкування між людьми становить неабияку частину загального процесу, споглядаючи за яким можна було більше дізнатись як про механізми того, як практикують релігії в кібер-просторі, так і про особливості самих цих релігій.

Вже починаючи із середини 1990-х років віртуальні об'єднання людей на просторах кібер-релігій звертають на себе увагу та стають найголовнішим об'єктом досліджень. Те, наскільки органічно вони утворюють нові зв'язки, використовують раніше невідомі технологічні засоби для спілкування та підтримання певної рутини, а також нові способи само репрезентації в умовах нового простору, позбавленого тілесності, багато чого може розказати про функціонування цього кібер-суспільства. В контексті методів, до яких звертаються в той час при аналізі цих аспектів, можна зазначити про домінування описового підходу, а саме фокус на тому, як про самих себе розповідають представники тої або іншої групи, та формування висновків на основі цього. Існування потужної та міцної громади завжди було і залишається критично важливим для існування певної релігійної течії, а отже є цілком обґрунтованим інтересом щодо того, чи може подібне утворення сформуватися і стабільно існувати в онлайн-мережі. Перед дослідниками постають питання, якими є головні характеристики віртуальної общини, чим відрізняється член громади від пересічного користувача або зацікавленої особи, що є об'єднуючим

фактором для кожного із adeptів певної онлайн-церкви, як ці зв'язки позначаються на їх оффлайн-досвіді та багато інших.

Перші онлайн-церкви і релігійні форуми існували переважно в текстовому форматі, а отже не лише вся комунікація відбувалася шляхом прочитання та написання повідомлень або постів, але і база для подальшого аналізу була саме у такому форматі. Для того, щоб дослідити певний пласт із життя віртуального ком'юніті, необхідно було ознайомитися із численними дискусіями, що іноді велися протягом декількох тижнів або навіть місяців. Ми розглянемо один із таких прикладів, дискурс на форумі присвяченому Бахаї, більш детально у наступних розділах. На даному етапі нас цікавить саме аспект текстуальності ранніх онлайн-церков. Звичайно, цей спосіб надання і отримання інформації залишається домінуючим в мережі і на сьогоднішній день, проте зараз його доповнюють також аудіо та відео елементами, що було не так поширені 20-30 років тому.

У новому тисячолітті, формат онлайн-церков починає еволюціонувати з метою того аби створити більш комфортний досвід культивування релігійних практик онлайн. Застосовуючи нові технології, інтернет-сторінки починають імітувати реальність. У 2004 році створений 3Д сайт Церкви Дурнів (Church of Fools, сьогодні знаходиться під доменом Ship of Fools), згодом починають з'являтися репліки інших церков, різних релігійних течій. Зараз, на жаль, більша частина цих сайтів або повністю змінила свій вигляд або зникла з інтернету, тому ми не маємо можливості ознайомитись із їхнім виглядом і наповненням, а отже залишається спиратися на те, як їх описували дещо раніше. Їх усіх об'єднує можливість створювати власний аватар – свою віртуальну ідентичність. І на цій підставі приймати участь у проведенні ритуалів, молитися і взаємодіяти один з одним або з «простором церкви». В той же час починають активно розвиватися масивні онлайн мультиплеєрні ігри, де гравцю також надаються можливості створювати свого персонажа і через нього

досліджувати світ гри. Тут не можна не провести певної паралелі у використанні цих технологій.

Проте, звичайно, використання нової технології це лише частина загального процесу, який спирається саме на людських фактор. Здатність людини адаптуватися до нових умов яскраво проявляє себе саме у цьому новому медіа-форматі. Релігійні практики, зберігаючи деякі із своїх характерних рис, такі як роль громади та групових ритуалів, а також суб'єктивний досвід та внутрішнє переживання індивідом релігійного досвіду, в той же час позбавляються інших (або змушують їх трансформуватися), зокрема це стосується аспекту тілесності і матеріальної складової. Про те, як саме це вплинуло на проведення традиційних обрядів і церемоній і який дискурс з'явився навколо питання про легітимність онлайн-ритуалів, ми ще будемо говорити детальніше. Одне залишається беззаперечним – ті зміни, яких зазнала релігія під час адаптування до умов кіберпростору, надзвичайно вплинули на переосмислення ролі комм'юніті в релігійному контексті.

З плином часу та розвитком сфери кібер-релігії перед дослідниками постає можливість проводити більш масштабні порівняльні аналізи. Стає зрозумілим, що феномен онлайн-релігії неможливо гідно осмислити через той обмежений масив даних, що надає ознайомлення із існуючим контентом з одиничного сайту. На цьому етапі порівняльний аналіз займає домінуючу позицію¹². Також відбуваються зміни в тому, з яких саме джерел дослідники отримують інформацію про внутрішнє життя релігійного суспільства у кібер-просторі.

Описовий аналіз поступається місцем культурі проведення інтерв'ю, створення загального формату та стандарту опитування. Це ще невеликі за розміром вибірки, проте між вченими-соціологами починає формуватися

¹² Campbell H., Vitullo A. Assessing changes in the study of religious communities in digital religion studies // Church, Communication and Culture. - 2016. - Режим доступу до ресурсу: <https://www.tandfonline.com/doi/citedby/10.1080/23753234.2016.1181301?scroll=top&needAccess=true>

певне спільне уявлення про те, як варто проводити збір даних та на яких аспектах варто фокусувати увагу. Їх цікавить вже не лише життя людини в онлайн-вимірі, а і те, з якої причини вона переходить у цей простір, що приваблює її в такому форматі та мотивує залишатися і ставати частиною спільноти.

На наступному етапі піднімається проблема взаємного впливу релігійних практик онлайн та офлайн. Які ризики і виклики постають для функціонування традиційних церков через появу онлайн-альтернатив? Які зміни в методах комунікації представників спільноти можуть транслюватися за межі форумів

Чи можуть нові тенденції віросповідання, зародившись онлайн, змінити класичні церкви на фундаментальному рівні? Як релігійні організації використовують нові технології для власної користі? Стає очевидним, що традиційна церква повинна залучати цей новий інструментарій для того, аби залишитися релевантною і розповсюджувати свій вплив. Вчені звертають свою увагу на те, яких змін при адаптації до кіберпростору зазнають такі релігійні компоненти як ритуали, громада, ідентичність та авторитет. Інтернет постає як місце для ведення дебатов, дискусій на релігійні теми, часом навіть табуйовані у світі поза межами мережі. Це не лише надає можливість для знаходження нових способів передавати і обмінюватися інформацією, а і значно змінює одну із центральних складових традиційної церковної структури, а саме – ієрархію. Рамки між людьми, що займають різні сходинки на цій дробині до небес, якщо не стираються, то значно деформуються через зміну ідентичності в кібер-просторі. Можна спостерігати, як змінюється переживання суб'єктом унікального релігійного досвіду, що будується вже не за стандартними олдскульними інструкціями. Обмеження, що накладає формат комп'ютерних технологій, залишаються на місці, а отже все ще відіграють активну роль у формуванні практик віросповідання. 3Д аватар всередині

змодельованого храму не здатна замінити відчуття від тілесного перебування в конкретному місці і це спричиняє появу нового погляду на визначення важливості матеріального і духовного.

Кожна із перерахованих трьох стадій може бути зведена до одного питання. Чи можна назвати сукупність людей на певному сайті спільнотою і за якими критеріями? Чи є зв'язок та єдність між членами цієї спільноти автентичними? Як поява онлайн-релігії впливає на існування оффлайн-релігії та навпаки?

Четверта стадія, яка продовжується і зараз, фокусується все більше на тому, аби досліджувати те, як інтеграція Інтернета в наше життя вплинуло на повсякденний досвід, в тому числі і релігійний. Займає місце активне залучення міждисциплінарного погляду на ситуацію, в якій знаходяться онлайн-коммюніті на даний момент. З'являється все більше і більше ресурсів для дослідження – групи на фейсбуці, християнські відео-портали, офіційні сторінки релігійних установ або пам'яток у соцмережах, профілі релігійних діячів в Інстаграмі або Твіттері, сайти церков із проведенням прямих трансляцій служби. Тепер можна скоріше піднімати питання того, як саме категоризувати усі ці явища в медіа-сфері, як правильно формувати дослідницьку базу та чи можна проводити аналіз залишаючись цілковито незаангажованим.

Ми бачимо, яких змін зазнало суспільство із появою онлайн-мережі за останні кілька десятиліть. Змінилися наші стосунки з інформацією, її збереженням та передачею; змін зазнали також наші погляди на матеріальне і не матеріальне, світ прискорюється зі швидкістю Інтернетного зв'язку, а з ним і людське життя. Онлайн та оффлайн стають для нас взаємодоповнюючими поняттями, між якими вже складніше і складніше провести чітке розмежування. Та чи варто це робити? Для тих дослідників, що писали про діджитал-релігії на початку тисячоліття, зараз постає надзвичайна можливість споглядати за тим, чи втілюються їх прогнози у

дійсність або яких змін зазнає чи не зазнає онлайн-релігія. Для нас цікавим є аналіз того, яку роль формування віртуального простору відіграло у становленні духовності цілих поколінь.

У цьому розділі ми стисло позначили і описали основні етапи розвитку сфери досліджень діджитал-релігії такими, як їх формулюють дослідниці Х. Кемпбелл і А. Вітулло. Нами було розглянуто кожний із цих етапів, надано характеристику методів, що домінували в цей час, основні питання, вирішення яких стояло перед вченими, зроблені ними висновки та формування загальної теоретичної бази цього напрямку. Ми визначали, на якому етапі знаходимося зараз, які обставини нас оточують і які головні проблеми перед нами постають. У наступному розділі ми будемо вести мову про такі компоненти кібер-релігій як: віртуальне ком'юніті та віртуальна ідентичність, духовне життя, механізми оперування церков онлайн і головні зміни, яких зазнає свідомість людини в рамках релігійної системи онлайн.

РОЗДІЛ III. ВІРТУАЛЬНА ГРОМАДА ТА ІНДИВІД.

1. Специфіка віртуальної громади та її роль у структурі «кібер-церкви».

У попередніх розділах ми звертали увагу на те, яку значну роль відіграє віртуальне коммюніті в контексті того, як функціонують релігійні організації онлайн. На нашу думку, важливо надати більше уваги цьому питанню, тому цей розділ праці буде присвячено дослідженню того, наскільки доступним є можливість стати частиною такої онлайн-громади, як відбувається процес конструювання віртуальної ідентичності, чим сформовані в мережі зв'язки є особливими та як це впливає на загальний досвід користувача.

Ми вже згадували про існування Церкви Дурнів (Church of Fools, зараз можна знайти за доменом <https://shipoffools.com/>), що однією із перших кібер-церков на просторах інтернет мережі. Вона була заснована у травні 2004 року і на момент проведення дослідження, яке було описане в статті «Cyber communion: finding God in the little box» мала більш ніж вісім тисяч користувачів. Можливість створювати власний аватар і приєднуватися до інших вірян у віртуальному просторі храму виділяла її серед інших. Цей формат привернув до себе увагу дослідників, що поставили собі за мету провести опитування серед користувачів сайту Church of Fools, намагаючись знайти, що саме об'єднує їх в цю віртуальну релігійну спільноту та в чому їхні погляди розходяться. Для пошуку тих, хто був зацікавлений в тому, аби прийняти участь та дати інтерв'ю, задіяли контактну базу, а також створили оголошення на «дошці повідомлень» на форумі, щоб ті особи, які не залишили свою електронну адресу, мали можливість зв'язатися з організаторами опитування. Метою опитування було проведення відкритого інтерв'ю задля того, щоб скласти картину того, що представляє собою це релігійне віртуальне коммюніті, як вони себе позиціонують, як формуються зв'язки між різними користувачами, для чого

вони використовують інтернет – для проведення релігійних ритуалів чи отримання інформації, наскільки віряни задоволенні якістю того релігійного досвіду, що вони отримують через онлайн-мережу, яке їхнє ставлення до проведення релігійних ритуалів онлайн, а також інші питання, які уможливають краще розуміння цього феномену.

Загалом, з 500 людей, що надали свою електронну адресу і 11 волонтерів, що дізналися про проведення інтерв'ювання з дошки оголошень, 32 людини були зацікавлені в тому, аби сприяти проведенню дослідження, тож вони дали згоду на проведення опитування. Це складає 8 відсотків від загальної кількості тих, з ким зв'язувалися автори статті¹³. Звичайно це є достатньо невеликий відсоток, проте автори інтерв'ювання зазначають, що відкритий характер питань може бути здатний це компенсувати.

Перша група питань зосереджувалася на тому, з яких джерел користувачі вперше дізнались про існування порталу Church of Fools і чому вирішили завітати на цей сайт. Більшість людей дізналися про цю кібер-церкву через сайти новин, такі як Нью Йорк Таймс або Ей Бі Сі, а переважна кількість опитаних (62,5 %) зазначили, що це пробудило в них почуття зацікавленості, інші підкреслили своє бажання зустріти нових людей і прийняти участь у дискусіях на тему релігії як головні причини для того, аби приєднатися до користувачів сайту. Також для нас є дуже цікавою відповідь тих, хто вбачав в існуванні онлайн-церкви можливість отримати більш «щирий» релігійний досвід. Потім дослідників цікавила відповідь на питання про те, чи може велика кількість людей на спільному форумі сформувати справжні міцні зв'язки і створити власну громаду, а також наскільки автентичними був би зв'язок між різними її членами. В статті автори пишуть про те, що більша частина тих, хто проходив опитування,

¹³ Ostrowski A. Cyber Communion. Finding God in the Little Box [Електронний ресурс] / Ally Ostrowski // Journal of Religion & Society. – 2006. – Режим доступу до ресурсу: <https://dspace2.creighton.edu/xmlui/bitstream/handle/10504/64523/2006-10.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

виявили впевненість в тому, що такий зв'язок можливий, проте зазначали, що будучи більш щирим, в той же час він, через специфіку віртуального спілкування, з більшою легкістю може бути розірваний. Відсутність фізичного контакту також певною кількістю опитаних розглядається як позитивний аспект, а не негативний. Для них можливість залишатися анонімними, знаходячись в церкві, проте відчувати присутність інших вірян навколо себе, або уявляти, що вони моляться наодинці, надає більшу ступінь свободи, аніж класична церква. Також існують позиції тих людей, що через певні фізичні обмеження не можуть відвідувати церкву у фізичному просторі, тому існування віртуальних церков є для них можливістю долучатися до спільноти у зручний спосіб.

Третій блок питань був зосереджений на тому, аби зрозуміти, наскільки віртуальна церква здатна замінити традиційну в питаннях задовольняння потреб людини в релігійному просвітленні. Як показали відповіді, дуже невелика частина (12,5%) користувачів вбачали у кібер-церкві потенціал для того, аби повністю зайняти місце оффлайн-церкви в їхньому житті. Інша ж частина характеризували свої стосунки з сайтом Church of Fools як такі, що побудовані на практичних засадах – використання можливості відвідати церкву в кінці робочого дня, коли церкви поза межами інтернету вже зачинені або можливість провести більше часу у дискусіях із іншими прихожанами тощо. Віртуальна церква як додаток, але все ще не як повна заміна «реальної» церкви.

Окрім цієї інформації, автори дослідження також виявили певну кореляцію між тим, наскільки регулярно опитуванні відвідували портал церкви, яким було їх релігійне життя за межами інтернету, та як вони відповідали на питання. Зокрема, ті, хто більше часу проводив на сайті і частіше відвідували форуми, зазначали, що відчують більш міцний зв'язок із іншими користувачами і вірять у можливість створення релігійної спільноти; ті ж самі люди були більш схильними до того, аби згодом

ініціювати переведення їхніх віртуальних зв'язків з іншими в оффлайн-простір. Загалом, цих людей також виокремлювало те, що вони характеризували користування інтернетом як важливу частину свого життя.

У наступному розділі ми поговоримо про це більше, проте зараз вже можна побачити на основі цих даних, що процес асиміляції людської істоти у віртуальному просторі та її злиття із власною віртуальною ідентичністю напряду пов'язане із тим, наскільки реальним для неї є все те, що відбувається по той бік екрану.

2. Конструювання віртуальної ідентичності.

Цей підрозділ буде присвячено тому, аби розглянути та проаналізувати те, як відбувається конструювання віртуальної ідентичності людиною, як ця ідентичність функціонує в якості медіатора у переживанні релігійного досвіду онлайн, в чому можуть полягати ризики та які є позитивні аспекти цього процесу.

Виникнення інтернет-мережі значно вплинуло на те, як ми стали сприймати зовнішній світ і спілкуватися з ним. Зараз аспект віртуальної ідентичності є вже майже невід'ємною складовою загальної людської самоідентифікації, і для нас є цікавим питання того, як саме це стало новою нормою, зокрема як саме це стало нормою в релігійному просторі існування в мережі.

Важливим є момент того, що ідентичністю в контексті цієї праці є той образ і місце, який людина створює для себе та яке займає в ситуації міжособистісної комунікації. Не сама по собі, а як одна із ланок загальної системи суспільства, де вона впливає на функціонування цієї системи, та, в той же час, зазнає на себе зворотного впливу від інших індивідів. В цей процес входить внутрішні переживання людини, від пізнання самої себе та власної природи як істоти незалежної та як частини цілого, та її зовнішні

дії, спричинені тими або іншими чинниками, зсередини та ззовні. Цей процес починається з самого народження, а більша частина установок виникають навіть до цього, в умовах постійної соціалізації в певних колах - родина, друзі, колеги - і в певний момент з'являється набагато більший за масштабами простір для комунікації, інтернет.

Релігійна приналежність, або її відкидання, завжди було надзвичайно важливим аспектом людської особистості. Якщо вести про більш абстрактні варіації цього поняття, будь-яка система вірувань та ритуалів, яка людина несе в собі, є певним чином її власною релігійністю. Хто є об'єктом поклоніння внаслідок цього - язичницькі Боги, християнський Бог або всеосяжний кібер-простір - це питання трансформації людської сутності та наслідків цього. Ми є свідками цього процесу. І він показує нам, що відбувається з ідентичністю, коли вона переноситься із матеріального світу у світ віртуальний, стає частиною кібер-суспільства, яке, як і оффлайн-суспільство, теж впливає на цей процес становлення та самоідентифікації. У цьому онлайн-просторі, межі того, з чим людина може зіткнутися впродовж свого становлення, розширюються з надзвичайною швидкістю. Обсяг джерел для отримання інформації, просторів для комунікації, можливостей для створення власного контенту стає більшим із кожною секундою. Як виглядав кіберпростір на початку тисячоліття, на початку дослідження феномену онлайн релігії, та яким він є зараз це дві дуже різні стадії розвитку інтернет-мережі. Проте ми все одно здатні виокремити деякі важливі для нас аспекти того, як ці зазначені особливості впливають на процес конструювання віртуальної ідентичності.

Зокрема, відносини між людиною та інформацією. В традиційному вигляді, процес отримання та сприйняття інформації є довготривалим процесом, він потребує прикладання значних зусиль зі сторони всіх учасників процесу, терпіння, зосередженості. Окрім цього, *інформація* та *власне знання* не є синонімами. Інформацію можна використовувати для

отримання знання про певні складові світу, процеси, про самого себе - а можна і не використовувати взагалі. Сприйняття свідомістю і обробка інформації є ключовими аспектами того, як індивід формує власний образ та картину зовнішнього світу. Що ж відбувається, коли перед людиною відкривається доступ до майже нескінченного потоку інформації, що доволі часто аби протирічить сама собі, або ж є занадто парадоксальною до сприйняття, та об'єм якої є занадто великим для осмислення? Існуючий баланс між рефлексією на отримані дані та реакцією на них зсувається в бік останньої, що прямим чином відображається на тому, як саме відбувається процес самоідентифікації. Ми можемо вести мову про те, що формування власної ідентичності стає не лише більш комплексним та заплутаним процесом, але і про те, що кількість джерел впливу збільшується в рази. Залежно від індивідуальних випадків, можна робити висновки, чи це є позитивним, чи негативним аспектом.

В сфері соціалізації людини можна виокремити три основні складові: інформаційний аспект, інтерактивність та «інтерзалежність». Під першим мається на увазі те, як людина шукає інформацію та як вона її розповсюджує (в тому числі ту, що стосується віри та релігійних практик); інтерактивність вказує як комунікацію між індивідами, реакції та взаємний обмін думками; інтерзалежність же це про формування стійких зв'язків між членами суспільства, що мають довготривалий характер. Ми певним чином повторимося, якщо звернемо увагу на той момент, що з появою інтернету усі ці складові, в контексті кіберпростору, набувають більш глобалізованої природи та створюють вже, хоч і не фундаментально інший, проте все ще новий тип досвіду соціалізації. Людина починає переживати своє існування вже на декількох рівнях, комбінуючи їх між собою. Так, класичні стереотипізовані аспекти соціуму - клас, гендер, стать, матеріальний стан - трансформуються в умовах онлайн-простору. Звичайно не можна вести мову про їхнє цілковите знищення - все ще доступ до інтернету мають лише

ті, хто може собі це дозволити фінансово, а в деяких країнах цей доступ обмежено на законодавчому рівні незалежно від того, до якого класу належить громадянин.

Проте доступ до інтернету вносить набагато більше свободи в життя людини – у певному сенсі навіть хаосу. Це начеб то певне чистилище для ідей та концептів, простір для існування безкінечності можливостей, істинного знання та варіацій помилок, укріплення певних стереотипів або ж їх спалення (ми можемо споглядати як в наш час ідеї сексуальності, гендеру та приналежності конструюються наново або цілковито знищуються в колах, що формуються в інтернет просторі). Мережа це і місце *об'єднання* людей у набагато більшому ступені, аніж в оффлайн світі. Це надає як можливість бути прийнятим цілковито у громаді, що підходить за поглядами та інтересами, так і створити цілковито нову ідентичність, або ж декілька.

Важливо розуміти, наскільки амбівалентним та на межі істинного є кібер-простір. Ми вже писали про ілюзію реальності, що він створює своїм існуванням, проте цей феномен ще не є дослідженим та розкритим цілковито - ми знаходимося всередині нього та залежимо від інтернету набагато сильніше, ніж здатні вірити, тому не так легко оцінити ступінь валідності досвіду, що отримується в цьому просторі. Ми ведемо мову про віртуальні ідентичності, на скільки велика їх складова є існуючою лише у віртуальному просторі? Наскільки велика складова реальних людей будувалася під впливом кіберіснування? Ці питання певним чином перегукуються із темою релігійного досвіду, бо певна кількість людей (можливо навіть більша) цілком комфортно почувається в матеріальному світі, але безумовно є люди, які гостро відчують свій зв'язок із *потустороннім*, сакральним світом. Тут ми знову зустрічаємося із кіберцерквою.

РОЗДІЛ IV. САКРАЛЬНЕ І РИТУАЛ У ВІРТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ.

Як саме онлайн церква може надати можливість для переживання її adeptами справжнього релігійного досвіду? Ми вже розглядали шляхи і можливості для формування міжособистісних шляхів у кіберпросторі, створення релігійних громад для обміну досвідом та інформацією, писали про те, як самі користувачі ставляться до можливості переносити свою релігійні практики в мережу. Проте нами ще не була вивчена, власне, центральна складова релігійного досвіду як такого – спіритуальність, релігійні практики, ритуали.

Цілком очевидно, що у віртуальному просторі онлайн-мережі релігійні практики та ритуали набувають нового, переосмисленого вигляду, адаптуючись до існуючих обмежень і відкриття нових можливостей. В цьому розділі нас буде цікавити не лише аспект того, як власне виглядають ритуальні практики у кібер-церквах, що практикуються групами і поодиночі, але і те, що криється за ними, як цей нових підхід може збагатити релігійне життя індивіда. Окрім цього, те про що ми будемо вести мову далі, допоможе нам підготувати ґрунт для того, аби зробити висновки стосовно валідності, адекватності процесу переживання релігійного досвіду онлайн, переживання, без якого релігійний досвід є не можливим.

Ритуали споконвічно були надзвичайно важливою складовою релігійного життя громади. Вони пов'язували (і продовжують пов'язувати) внутрішній світ індивіда, його духовну сутність із зовнішнім світом, слугували засобом ідентифікації людини і соціальної групи у реальному світі, позначали собою основні етапи життя і перехід з одного до іншого. Ритуали є невід'ємною складовою нашого буття, і мова тут йдеться не лише про релігійно наповнені ритуали. Те, як ми починаємо і закінчуємо свій день, вітаємося і прощаємося, позначаємо перехід з однієї стадії стосунків

до іншої, з одного етапу розвитку на наступний, те, як ми п'ємо каву, вітаємо один одного з днем народження, здаємо іспити – все це ритуалізовані практики, що водночас є спільними для всіх і водночас мають індивідуальний сенс. Через аналіз існуючих ритуальних практик ми здатні зрозуміти механізми сприйняття людською свідомістю своїх взаємовідносин зі світом і об'єктами в ньому, іншими людьми, категоріями буття, часу, еволюції, трансцендентального тощо. В рамках проведення нашого дослідження питання щодо того, як ритуальні практики знаходять своє відображення у віртуальному просторі як частина існування релігійних онлайн спільнот є надзвичайно важливим. Розуміння специфіки цього аспекту діяльності кібер-церков надає можливість зробити висновки про те, якого рівня єднання між собою і вищою силою досягають віряни, чи є це достатнім для задоволення їхніх потреб і бажань. Для того аби дати відповідь на ці питання, ми почнемо з розгляду тих категорій, що входять до поняття «ритуал».

В інтересах нашої роботи ми будемо розглядати наступні поняття як ключові в розумінні специфіки такого явища як ритуал, а саме: простір, час, присутність, авторитет, ролі та їхнє виконання¹⁴. Кожне з цих понять дає нам частину інформації про те, що саме складає ритуал як дію, виконавчий акт у межах віро сповідальної практики. Ритуал повинен мати місце у певному просторовому вимірі – площині, де відбувається контакт. Також ритуал відбувається у певних часових рамках – він обмежений правилами послідовності виконання дій, кожна з яких має своє конкретне місце. Присутність характеризує собою ті зв'язки, що виникають між дієвими особами під час проведення ритуалу на фізичному і психологічному рівнях. Для виконання ритуальних дій необхідна наявність «провідника» і тому ці взаємозв'язки є надзвичайно важливими. Звичайно і одна людина також

¹⁴ Casey C. A. Virtual ritual, real faith: The revirtualization of religious ritual in cyberspace // Online–Heidelberg Journal of Religions on the Internet. – 2006. – Vol. 2. - Режим доступу до ресурсу: <https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/volltextserver/6958/>

може виконувати ритуал, тоді присутність вже постає як її усвідомлення нею характеру і спрямування певних дій. Авторитет і ролі – це ієрархія учасників ритуального дійства, тобто, визначення *ким* воно проводиться? До кого звертається і з якою метою? Хто є медіатором між цим світом і потойбічним, які кваліфікації для цього необхідні, чи є жертва? Ритуал це дійство, що спрямоване на зовнішні прояви не в меншому ступені, аніж на внутрішні, а отже необхідні актори для виконання своїх ролей. Власне, тут ми і переходимо до наступної категорії – виконання. Кожен ритуал має свою власну «теоретичну базу», проте саме від коректного втілення дій «адекватними» учасниками залежить досягнення поставленої мети. Те, що є для нас найбільш важливим з цих розглянутих категорій, це питання простору. Ми вже згадували, чим відрізняється сприйняття людиною подій, що має місце у реальному світі, і сприйняття нею власної сутності, від того, як це виглядає у кібер-просторі. Поява інтернету формує нове сприйняття інформації і надає нового змісту категорії просторового орієнтування. Для того щоб прийняти участь в ритуалі, що проводиться онлайн, користувачу необхідно лише мати доступ до інтернету, незалежно від його конкретного місцезнаходження. Це відкриває безліч нових можливостей, зокрема для створення зв'язків з іншими особами і водночас порушує нові запитання. Головним питанням таке – яку саме роль відіграє фізична складова в ритуальному дійстві, чи можливо зберегти сакральну сутність ритуалу без неї?

В контексті нашого дослідження хочу звернути увагу на те, як проходить ритуал віросповідання, наприклад, в Інтернет Церкві Св. Іоанна. Користувач може приєднатися до служби у будь-який час, перейшовши за посиланням на головну сторінку. Там він отримує доступ із текстом служби, де окремо зазначені пасажі, що читає священник, а окремо ті, що читають віряни. Цей текст для нього є доступним у вигляді, що надає можливість окремо перечитувати обрані уривки, або ж, навпаки,

пропускати їх. Те, який вигляд має цей механізм віросповідання, демонструє нам ключові і критичні моменти для розуміння того, чим релігійні ритуальні практики в онлайн мережі відрізняються від тих практик, що відбувається в оффлайн-просторі. На прикладі Інтернет Церкви Св. Іоанна, ми можемо зробити наступні висновки: ритуали втрачають свою формальність. Ми маємо на увазі, що більш ніж будь-коли, сакральне наповнення ритуалу залежить від конкретного індивіда, що надає сенсу певним діям і трансформує існуючі правила та системи задля власного комфорту. Це є прямим наслідком як дематеріалізації людського існування, що стає нормою в онлайн-просторі, а також пришвидшення ритму життя людини з розвитком сучасних технологій. Можливість концентруватись зменшується, а необхідність виокремлювати бажану інформацію, відкидаючи все інше, значно посилюється, здатність до обробки інформаційних даних цілковито залежить від обставин. Якщо раніше проведенням ритуалів керували священники, які розподіляли між вірянами їхні ролі, то тепер спостерігається дещо інша ситуація – людина сама вирішує як, коли, де, з ким їй молитись. Ті категорії поняття «ритуал», які ми розглядали вище, стають більш гнучкими ніж раніше. Позиції простору і часу стають слабшими, ієрархія між авторитетом і ролями набуває більшої варіативності.

Проте ми можемо побачити нове переосмислення присутності і виконання: користувачі сайту Інтернет Церкви Св. Іонна зазначають, що такий формат не заперечує відчуття приналежності до спільноти. Ми вже розглядали те, які інструменти для об'єднання надає людям кібер-простір, а в контексті проведення ритуальних дій це відіграє надзвичайно важливу роль. Людина отримує можливість обирати: чи хоче вона молитись наодинці або приєднатися до тисяч і тисяч інших, таких як вона сама, що знаходяться у кожній точці земної кулі? Звичайно, що відчуття приналежності до громади такого масштабу відкриває нові можливості для

переживання релігійного досвіду.

Якщо ми звернемося до питання того, яких змін набуває аспект «виконання», то тут буде доречним вести мову про проведення обряду Євхаристії. Вже розглянута нами Інтернет Церква Св. Іоанна надає своїм відвідувачам можливість долучитися до віртуального причастя. Цей процес подібний до відвідування онлайн служби, який ми вже описували. Проте він несе в собі набагато більше значення для розуміння того, що собою являють ритуали у віртуальному просторі, на чому вони повинні бути сфокусовані. На відміну від молитовних служб, дійство, що відбувається під час Євхаристії, включає в себе набагато більш значущий фізичний аспект прийняття субстанції релігійного значення у своє тіло. Фізична складова є надзвичайно важливою, коли мова йде про причастя, чи ні? Яких змін вона зазнає з перенесенням її у кібер-простір?

Справа в тому, що як показали результати численних опитувань, цей момент залишається цілковито суб'єктивним, бо саме особа вирішує яким чином користується доступом до онлайн церкви. В теорії можливо було б сказати, що сила причастя втрачає свій зміст без її головних складових – вина і хліба, тобто, через позбавлення фізичного контакту. Але це лише штовхає нас до того, аби замислитися над питанням – чи можливо вести мову про істинну присутність Бога в кібер-просторі і залежність цього аспекту від матеріального світу. Якщо відповідь на питання є «ні», то саме існування онлайн-церков втрачає свій сенс. Проте ми бачимо, що вони не лише зайняли своє місце в інтернет-мережі ще на початку онлайн-ери, але і відіграють значну роль у житті людини (йдеться про присутність в інтернеті не лише власне кібер-церков, а також релігійних діячів, освітніх порталів тощо). Для багатьох сучасних людей відвідування кібер-церков є єдиною можливістю вести релігійне життя. А отже на відміну від оффлайн-світу, по той бік екрану фізична складова ритуальних практик не відіграє настільки важливої ролі, як може здатися. Більш того, ми бачимо

інтеграцію віртуального компоненту з практиками реального культивування ритуалів. Для демонстрації цього можна згадати онлайн-сервіси, що пропонують своїм користувачам замовити (зрозуміло за певну винагороду) для них молитву або ритуальне дійство у храмах по всьому світу. Найбільш яскравою на нашу думку є процедура інтеграції ритуалу вкладання листа з молитвою у Стіну Плачу в Єрусалимі у практику кібер-церков¹⁵. Це водночас демонструє нам те, як людина використовує новий інструментарій для кастомізації власного релігійного досвіду, те, як творці кібер-церков знаходять нові можливості для монетизації надання релігійних послуг, а також дозволяє краще зрозуміти те, наскільки гнучкими насправді є згадані вище категорії, що характеризують ритуали.

Процес сакралізації речей і подій відбувається не за межами людини, а всередині неї, де релігійний досвід відіграє вирішальну роль. Інформаційні технології уможливили переосмислити цей досвід у межах нового феномену – кібер-релігії. Поява цього феномену спонукала появу кібер-церков. Ми розглядали ключові аспекти віросповідання у віртуальному просторі, аналізували, чим воно характеризується і чим відрізняється від традиційного відвідування людиною церкви в оффлайн. І не зважаючи на те, що цей феномен став предметом дослідження лише в кінці минулого тисячоліття, його специфіка все ще потребує свого уважного вивчення.

¹⁵ Hojsgaard M. Religion and Cyberspace / M. Hojsgaard, M. Warburg (Eds.). – P. 42.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження уможливлює зробити певні висновки:

- формування релігійного простору в онлайн мережі призвело до того, що духовне наповнення традиційних релігійних дій змінюється внаслідок адаптації до нових умов, які тісно пов'язані з пришвидшенням ритму життя, зміщенням акцентів у міжособистісних відносинах, переосмисленням ставлення людини до матеріального та не матеріального світів, трансформації ієрархічних стосунків між суб'єктами віросповідання;
- світ, в якому ми живемо, часто характеризується як світ позбавлений духовності, насправді, розуміння духовного і сакрального змінюється, набуваючи нових форм і виявів;
- нове явища сучасного віртуального світу – кібер-релігія ще не здатна замінити людині досвід відвідування оффлайн-церкви, проте вона здатна пролити світло на ті проблемні аспекти, з якими стикається індивід у пошуку шляхів для набуття релігійного досвіду; інтеграція між онлайн та оффлайн світами відбувається все швидше з кожним днем;
- під час роботи над цією працею, в умовах глобального карантину, ми мали можливість спостерігати за тим, як віряни по всьому світі знаходили відповіді по «той бік сторону екрану», не маючи можливості отримати їх традиційним шляхом. Те, як цей процес впливає на формування людської свідомості і трансформує нашу природу, ми можемо спостерігати лише частково, бо самі знаходимося всередині цього глобального процесу;
- ця нова сакралізація йде через людину у зовнішній світ і ми самі обираємо, якими шляхами набуваємо духовний досвід, як потрібно комбінувати різні шляхи задля досягнення цього досвіду і наскільки він нас задовольняє.

А тим часом для дослідників, філософів, релігійних діячів, соціологів, психологів, простих вірян постає питання: «Якщо Бог є усюди, то чому Він не може бути в сфері онлайн?»

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Brasher B. Give me that online religion / Brenda E. Brasher. – Rutgers University Press, 2001. – 224 p.
2. Byrne L. God in cyberspace // Way-london-society Of Jesus Then The Way Publications, 2000. – Т. 40. – №. 3. – Р. 244 – 252.
3. Campbell G. Grieve // Heidelberg Journal of Religions on the Internet, Religion in Digital Games. Multiperspective and Interdisciplinary Approaches, 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://heiup.uni-heidelberg.de/journals/index.php/religions/article/view/12183>.
4. Campbell H. Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds / Heidi A. Campbell, 2012. – 276 p.
5. Campbell H. Exploring Religious Community Online: We are One in the Network / Heidi A. Campbell, 2005. – 213 p.
6. Campbell H. Studying Religion in Digital Gaming. A Critical Review of an Emerging Field [Електронний ресурс] / H. Campbell, G. Grieve // Heidelberg Journal of Religions on the Internet, Religion in Digital Games. Multiperspective and Interdisciplinary Approaches, 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://heiup.uni-heidelberg.de/journals/index.php/religions/article/view/12183>.
7. Campbell H., Vitullo A. Assessing changes in the study of religious communities in digital religion studies // Church, Communication and Culture, 2016. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.tandfonline.com/doi/citedby/10.1080/23753234.2016.1181301?scroll=top&needAccess=true>
8. Casey C. A. Virtual ritual, real faith: The revirtualization of religious ritual in cyberspace // Online–Heidelberg Journal of Religions on the Internet, 2006. – Vol. 2. – Режим доступу до ресурсу: <https://archiv.ub.uni->

heidelberg.de/volltextserver/6958/

9. Cloete A. 'Living in a digital culture: The need for theological reflection [Электронный ресурс] / Anita L. Cloete // HTS Teologiese Studies/ Theological Studies, 71(2), 2015. – Режим доступа до ресурсу: <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v71i2.2073>
10. Davie G. Predicting Religion: Christian, Secular and Alternative Futures / G. Davie, P. Heelas, L. Woodhead/ Theology and Religion in Interdisciplinary Perspective Series in Association with the BSA Sociology of Religion Study Group, 2017. – 266 p.
11. Dawson L. Religion Online: Finding Faith on the Internet / L. Dawson, D. Cowan (Eds.). - 2004. – 279 p.
12. Dawson L. L. Researching religion in cyberspace: Issues and strategies //Religion and the social order, 2000. – Т. 8. – Р. 25-54.
13. Dyikuk J. Christianity and the Digital Age: Sustaining the Online Church [Электронный ресурс] / Justine John Dyikuk // International Journal of Journalism and Mass Communication, 2017. – Режим доступа до ресурсу: <http://hdl.handle.net/123456789/2890>.
14. Ess C. Philosophical perspectives on computer-mediated communication / Charles Ess (Ed.). – New York: State University of New York Press, 1996. – 321 p.
15. Gálik S. Cyber-spirituality As A New Form Of Religion? [Электронный ресурс] / Slavomír Gálik // European Journal of Science and Theology. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: http://www.ejst.tuiasi.ro/Files/55/2_Galik.pdf.
16. Geertz C. Religion as a cultural system [Электронный ресурс] / Clifford Geertz // Fontana Press., 1993. –Режим доступа до ресурсу: [http://nideffer.net/classes/GCT_RPI_S14/readings/Geertz_Religion_as_a_Cultural_System .pdf](http://nideffer.net/classes/GCT_RPI_S14/readings/Geertz_Religion_as_a_Cultural_System.pdf).
17. Groothuis D. Christian scholarship and the philosophical analysis of cyberspace technologies //Journal of the Evangelical Theological Society, 1998.

– Vol. 41. – №. 4. – 631 p.

18. Groothuis D. TECHNOSHAMANISM: Digital Deities in Cyberspace [Электронный ресурс] / Douglas Groothuis // Christian Research Journal., 1997.

– Vol. 19. – P. 37 –43. - Режим доступа до ресурсу: <http://www.equip.org/PDF/DC228.pdf>.

19. Heim M. The Metaphysics of Virtual Reality / Michael Heim, 1994. – 208 с.

20. Helland C. Virtual Religion: A Case Study of Virtual Tibet [Электронный ресурс] / Christopher Helland., 2015. – Режим доступа до ресурсу: DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199935420.013.43.

21. Herman P. Seeing the Divine through Windows: Online Puja and Virtual Religious Experience [Электронный ресурс] / Phyllis K. Herman // Heidelberg Journal of Religions on the Internet, Vol. 04.1, Special Issue on Aesthetics and the Dimensions of the Senses / Simone Heidbrink and Nadja Miczek (Eds.), 2010. – Режим доступа до ресурсу: <https://heiup.uni-heidelberg.de/journals/index.php/religions/article/view/9390>.

22. Heim M. The Metaphysics of Virtual Reality / Michael Heim. - 1994. – 208 p.

23. Hojsgaard M. Religion and Cyberspace / M. Hojsgaard, M. Warburg (Eds.) – London: Routledge, 2005. – 224 p.

24. Jacobs S. Virtually Sacred: The Performance of Asynchronous Cyber-Rituals in Online Spaces [Электронный ресурс] / Stephen Jacobs // Journal of Computer-Mediated Communication., 2007. – Режим доступа до ресурсу: <https://academic.oup.com/jcmc/article/12/3/1103/4583042>

25. Jonveaux I. Virtuality as a Religious Category? Continuity and Discontinuity Between Online and Offline Catholic Monasteries [Электронный ресурс] / Isabelle Jonveaux // Heidelberg Journal of Religions on the Internet, Vol 8, Le religieux sur Internet / Religion on the Web, 2015. – Режим доступа до ресурсу: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bsz:16-rel-203228>.

26. Kale S. Marketing Of Religion In Cyberspace [Электронный ресурс] / S. Kale, R. Kamineni // Proceedings of the ANZMAC 2003 Conference: A celebration of ehrenberg and bass: marketing knowledge, discoveries and contribution, 2003., 2017. – Режим доступа до ресурсу: <http://hdl.handle.net/2440/104765>.
27. Larsson G. The Death of a Virtual Muslim Discussion Group : Issues and Methods in Analysing Religion on the Internet [Электронный ресурс] / Göran Larsson // Heidelberg Journal of Religions on the Internet, Volume 01.1 Special Issue on Theory and Methodology, ed. by Oliver Krüger, 2005. – Режим доступа до ресурсу: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bsz:16-rel-3822>.
28. Le Duc A. Cyber/Digital Theology: Rethinking About Our Relationship with God and Neighbor in the Digital Environment [Электронный ресурс] / Anthony Le Duc // Religion and Social Communication, 2015. – Режим доступа до ресурсу: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3057507.
29. Le Duc A. Cybertheology: Theologizing In The Digital Age [Электронный ресурс] / Anthony Le Duc., 2016. – Режим доступа до ресурсу: <https://ssrn.com/abstract=3056269>.
30. Lunenfeld P. The Digital Dialectic: New Essays on New Media / Peter Lunenfeld (Ed.), 2000. – 298 p.
31. Miczek N. Online Rituals in Virtual Worlds. Christian Online Service between Dynamics and Stability. [Электронный ресурс] / Nadja Miczek // Online – Heidelberg Journal of Religions on the Internet 3.1., 2008. – Режим доступа до ресурсу: <https://heiup.uni-heidelberg.de/journals/index.php/religions/article/view/392>.
32. Mitchell J. Mediating Religion: Studies in Media, Religion, and Culture [Электронный ресурс] / J. Mitchell, S. Marriage (Eds.), 2003. Режим доступа до ресурсу: <https://books.google.com.ua/books?id=pJvRvXUdQskC&dq=digital+religion+g>

[od+cyberspace+virtual&lr=&hl=uk&source=gbs_navlinks_s](#)

33. Mosco V. The Digital Sublime: Myth, Power, and Cyberspace / Vincent Mosco, 2005. – 230 p.
34. Mul J. Cyberspace Odyssey: Towards a Virtual Ontology and Anthropology / Jos de Mul, 2010. – 355 p.
35. Noble D. The Religion of Technology: The Divinity of Man and the Spirit of Invention / David F. Noble, 2013. – 273 p.
36. Ostrowski A. Cyber Communion. Finding God in the Little Box [Электронный ресурс] / Ally Ostrowski // Journal of Religion & Society, 2006. – Режим доступа до ресурсу: <https://dspace2.creighton.edu/xmlui/bitstream/handle/10504/64523/2006-10.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
37. Riegel U. Religious Experience and Experiencing Religion in Religious Education / U. Riegel, E. Leven, D. Fleming, 2018. – 228 p.
38. Reklis K. Religion and Social Media [Электронный ресурс] / K. Reklis, S. Thumma, J. VanAntwerpen // Religion & American Culture Biennial Conference Proceedings, Third Biennial Conference on Religion and American Culture, June 6-9, 2013. – Режим доступа до ресурсу: <https://journals.iupui.edu/index.php/RACP/article/view/21684>.
39. Steffen O. Introduction: Approaches to Digital Games in the Study of Religions [Электронный ресурс] / Oliver Steffen // Religions in Play: Games, Rituals, and Virtual Worlds, 2012. – Режим доступа до ресурсу: http://www.god-mode.ch/assets/downloads/steffen-2012_introduction-draft.pdf.
40. Sternberg J. Misbehavior in Cyber Places: The Regulation of Online Conduct in Virtual Communities on the Internet / Janet Sternberg, 2012. – 212 p.